

## НЕРАВЕНСТВАТА КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЗИК

ТОДОР ХРИСТОВ<sup>1</sup>

### *Todor Hristov. INEQUALITY AS A POLITICAL LANGUAGE*

The paper presents the findings of a study of the legitimacy of social inequalities in the contemporary Bulgarian society. The discussion hovers around three unexpected observations of the study – the dominance of the economic inequality in the respondents’ accounts, the waning of their normative expectations, the erosion of the difference between socialism and capitalism, and the anticipation of a revolution to come. The paper proposes two alternative accounts of those observations, one from the perspective of structural functionalist versions of the Bulgarian sociology of stratification, and one from the perspective of what Foucault called racial wars.

Задачата на тази статия е да покаже как респондентите използват социологическите изследвания на неравенствата, за да издигат политически искания.

Ще представя резултатите от изследване, проведено през 2006 г. с подкрепата на Центъра за изследвания по социални науки на СУ “св. Климент Охридски”. В първата част на статията ще резюмирам замисъла и методологията на изследването. Във втората част ще представя няколко неочаквани резултата от изследването и две възможности за тяхното обяснение.

### **Изследването**

Целта на изследването бе да отговори доколко социалните неравенства в българското общество са легитимни. Този въпрос не ни интересуваше от гледна точка на описанието на социалната стратификация, статуса, пазарната ситуация или жизнените шансове на конкретни социални групи. Интересуваше ни преди всичко политическото измерение на неравенствата.

От гледна точка на теорията на демокрацията едно политическо устройство е демократично, ако гражданите имат равен глас в управлението. Но действителната тежест на гласа им зависи от политическия, икономическия, културния, символния капитал, с който разполагат. Когато капиталът е

---

<sup>1</sup> Тодор Христов е доктор по социология и теория на литературата, преподавател по теория на литературата в СУ “Св. Кл. Охридски”. Автор е на книгите “Легитимирането на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.”, “Отвъд идентичността” и “Свобода и суверенитет в Априлското въстание”.

разпределен прекалено неравно, това може да превърне във фасада демократичните политически институции от рода на всеобщото изборително право. Изследването трябваше да прецени дали това не се е вече случило в българското общество [Дал, 2006: 236-56].

С легитимността на неравенства се занимава преди всичко политическата философия. Легитимирането на неравенствата в нея може да бъде разглеждано като особена езикова игра, настроена да произвежда нормативни твърдения [Crompton, 1998: 15; Bourdieu, 1984].

Важна черта на тази езикова игра е, че тя се играе между философи, които повече или по-малко опитват да загърбят всекидневния език в името на политическата метафизика.

При все това нормативните твърдения за неравенствата, произведени от политическите философи, не са откъснати от всекидневния език. Те биват пренаписвани, превеждани, преповтаряни в други езикови игри, свързани с всекидневни сцени. Една от тези други игри са социологическите изследвания на неравенствата.

Проучването на тези изследвания ни убеди, че не можем да третираме социологическите описания на неравенствата като прозрачни или невинни.<sup>2</sup> Анализирайки властовите технологии, които те използваха, за да произведат от нормативните теории на политическата философия дефиниции на социалната действителност – технологии, които самите ние неизбежно щяхме да използваме в качеството си на социолози – решихме да третираме тези описания със същото методологическо съмнение, както всекидневните теории на респондентите.

В резултат на това се оказахме в странна ситуация: тъй като не се доверявахме на социологическите описания на неравенствата, не разполагахме с картина на разпределението на културния, социалния, властовия и дори икономическия капитал; тъй като не се доверявахме на метафизичния език на политическата философия, не разполагахме с нормативна теория; с други думи, не бяхме в състояние да кажем нито как стоят нещата по отношение на неравенствата, нито как трябва да стоят.

Предпочетохме да останем в тази странна ситуация, защото се стремяхме да създадем възможност да се чуят други гласове, слаби гласове, често заглушавани от текстовете на политическите философи и социолозите. Процедурата на изследването бе замислена с оглед на този стремеж.

Преди всичко решихме да се откажем от теориите за легитимността като съгласие на подвластните. Вместо това приехме да мислим легитимността като езикова игра, в която едната страна защитава претенции, които другата е поставила под въпрос (допуснахме, че играта на легитимиране завършва успешно, когато оспорилият претенцията прекрати оспорването ѝ) [Христов, 2007: 243-8].

От гледна точка на тази теория, за да проверим дали неравенствата в българското общество са легитимни, трябваше да проверим дали може да бъде защитена претенцията, че са легитимни. Това изискваше да инсценираме

---

<sup>2</sup> Проучени бяха следните социологически теории и изследвания: [Митев, 2002; Райчев, 2000; Селени, 2002; Стоилова, 2001, 2004; Тилкиджиев, 2002, 2004].

езикова игра, в които такава претенция да бъде издигната, поставена под въпрос и успешно или неуспешно защитена.

Приехме, че най-добра възможност за това дава дълбинното нестандартизирано интервю. Направихме три пробни интервюта, които показаха, че твърденията на респондентите трудно могат да бъдат разбрани изолирано (дори общите максими бяха прекалено преплетени с примери, всекидневни понятия, с историите на респондентите, за да могат да бъдат схванати изолирано). С оглед на това решихме, че би било най-уместно да използваме методологическата рамка на т. нар. обоснована теория [Strauss, 1984, Corbin, 1990].

Тъй като въпросът не беше дали самите ние можем да легитимираме неравенствата, а дали могат да бъдат легитимирани така, както това обикновено се прави в българската публичност, на първо място трябваше да проучим какво се прави обикновено. С тази цел анализирахме релевантни статии, свързани с неравенствата, от последните годишнини на три вестника, представящи относително различни политики и публики (*Сега, Континент, Труд*).<sup>3</sup>

Нарекохме условно получената теория на неравенствата официалната теория. Така задачата ни стана да инсценираме езикови игри, които да стимулират респондентите да развият свои теории за неравенствата и в случаите, в които тези теории оспорват описаните от самите тях неравенства, да ги оспорим на свой ред чрез позоваване на официалната теория.

Пробните интервюта обаче показаха, че за да се справим с тази задача, трябва да изработим процедура, отчитаща властовата динамика на интервюирането. С тази цел разработихме анкетна карта, съставена от въпроси от предишни изследвания на социалните неравенства, и представихме попълването ѝ като основна цел на интервюто. Важните за изследването въпроси трябваше да бъдат поставяни на респондента, докато попълва анкетната карта, по възможност по повод на начина, по който я попълва.<sup>4</sup>

Тъй като замисълът на изследването изискваше да въвличем респондентите в спор с официалната теория на неравенствата, решихме щом попълнят анкетната карта, да оспорим отговорите им с аргументите на официалната теория. Продължавахме да критикуваме решението на респондента, докато изрази желание да го поправи или прекрати разговора. В случай, че теорията на респондента се разминаваше с официалната теория и той успяваше да се защити, приемахме, че легитимирането на социалните неравенства със средствата на официалната теория е неуспешно. В случай, че теорията на респондента съвпаднаше с официалната или той отстъпваше под натиска на привежданите “официални” аргументи, приемахме, че легитимирането на социалните неравенства със средствата на официалната теория е успешно.

---

<sup>3</sup> При анализа използвахме електронните архиви на вестниците. Подбрахме единствено публикации, които говорят експлицитно за неравенство, и не отчетохме посветените на теми, имплицитно свързани с неравенствата (като бедността, богатството, заплатите, социалните осигуровки). Текстовете бяха кодирани с atlas.ti 4.2 паралелно от двама анализатори. Случаите на разминаване бяха прегледани повторно и решени от двамата.

<sup>4</sup> Особено ценни се оказаха случаите, в които респондентите си говореха на глас или дори мърмореха, докато попълват анкетната карта, така че се постаряхме да ги стимулираме в това отношение.

Следващата стъпка от подготовката на изследването бе да подберем респондентите. Насочихме се към групите на пенсионерите, учителите, общинските чиновници, квалифицираните служители в частни фирми, социолозите. В крайна сметка бяха проведени 57 интервюта в Шумен, Павелско, Троян и София.<sup>5</sup>

След приключването на интервютата ги кодирахме и обработихме данните с Atlas.ti 4.2. В резултат на това получихме седем обосновани теории, които условно нарекохме официална, примитивна, теория на селото, малкия град, столицата, общинските служители, социолозите, младите. Тук нямаме възможност да описваме подробно тези теории и поради това ще се ограничим до общи наблюдения върху тях.

### **Неочакваните резултати**

В хода на изследването получихме ред неочаквани резултати, за които теоретичната и методологическата рамка, от които изхождахме, не предлагаше удовлетворително обяснение:

1. Когато замисляхме изследването, очаквахме респондентите да описват разнородни и разпръснати неравенства, произтичащи от неравномерното разпределение на различни типове капитал. Интервютата обаче показаха, че макар да описваха разнородни и разпръснати сцени на неравенство, когато говореха за неравенствата изобщо, без оглед на конкретни сцени, респондентите се фокусираха върху едно неравенство, произтичащо от съвпадащото неравно разпределение на икономическия и политическия капитал;
2. Респондентите на възраст до 30 години отговаряха рядко и с нежелание на въпроси от рода на как трябва да бъде, съдържащи повече или по-малко експлицитно нормативно измерение. Същевременно те често настояваха, че нещо не е както трябва (например че разликата между богати и бедни е прекалено голяма, че разпределението на икономическия капитал е несправедливо или че заплащането не е равностойно на стойността на труда им);
3. Възрастните респонденти често бяха склонни да твърдят, че между държавния социализъм и капитализма няма разлика, защото народът винаги е бил потискан;
4. Респондентите бяха склонни да придават изключителна тежест на приватизацията, с която обясняваха несправедливото разпределение на икономическия и политическия капитал в съвременното българско общество. При това тази склонност не зависеше от политическите им убеждения, защото те за несправедливата приватизация обвиняваха както десните партии, така и комунистите, Държавна сигурност, политиците като цяло;
5. Опитите ни да накараме респондентите да кажат как трябва да стоят нещата със социалните неравенства често ги отвеждаха до размисли върху търпението на българския народ, който не въстава срещу

---

<sup>5</sup> Предложеното тук описание на изследването не е нито достатъчно детайлно, нито изчерпателно и има за цел единствено да ориентира в начина на производство на описаните по-долу резултати.

управниците си, въпреки че би трябвало, до декларации, че ако искаме да бъде както трябва, на това търпение трябва да се сложи край, и нерядко до пророчески предсказания за приближаването на този край;

6. Процедурата на провеждане на интервютата предвиждаше от респондентите да бъде поискано да попълнят анкетна карта. Това като цяло имаше за цел да отклони вниманието им, така че да отговарят на въпросите на анкетъора между другото, без да ги третират като въпроси, които ги задължават да се представят пред анкетъора и ги карат да се чувстват оценявани. Самата анкетна карта беше изработена въз основа на въпроси В11-20, В21-30 и В31 от изследването “Демократични ценности”, проведено през 2000 г. от екип под общото ръководство на Детлеф Полак, и въпроси А11, А12, А15 и D3 от изследването “Състояние на обществото”, проведено през 2002 г. от “Отворено общество”. Въпрос 7 изискваше от респондентите да отговорят как оценяват положението на определени социални групи в българското общество като попълнят таблица, в която оценяват положението на всяка група се оценяваше по скала от 1 до 10 (където 1 означаваше най-зле, а 10 – най-добре). Списъкът на социалните групи бе взет от обобщените резултати на “Състояние на обществото 2002”. Въпрос 8 от анкетната карта изискваше респондентите да отговорят какво трябва да бъде положението на съответните социални групи в българското общество, попълвайки същата таблица. Още първите интервюта показаха устойчива тенденция респондентите да отговарят на първия въпрос, какво е положението на съответните социални групи в съвременното българско общество, разделяйки или може би обобщавайки изброените социални групи в две големи и неравномерни единства – на онези, чието положение е добро, и онези, чието положение е лошо (неравномерни, защото първите неизменно бяха значително по-малко от вторите). На втория въпрос, как трябва да бъде, респондентите като цяло отговаряха, като преустройваха очертаното от таблицата социално пространство по такъв начин, че да сблизат двете единства, измествайки ги към средата на таблицата.

Разбира се, би било пресилено да се каже, че тези неочаквани и донякъде разочаровачни резултати не ни даваха да спим нощем. Но при все това искахме да ги обясним, доколкото е възможно.

Изследователите на социалната стратификация обикновено обясняват това, което им казват респондентите, като отражение на социалната действителност, позволяващо да бъде разпознато нейното въздействие, дори когато е непълно и неточно [Crompton, 1998: 8-26].

Например ако респондентът каже, че в днешното българско общество има само бедни и богати, изследователят би видял в това отражение на социалната действителност, първо, защото не би видял в него истината за социалната действителност. Освен това той би го третирал като отражение на социалната действителност, защото би опитал да различи в него истината за нея, която остава скрита от респондента, но въпреки това може да бъде разпозната като се проследи какво го кара да говори така.

Ако опитаме да обясним описаните неочаквани резултати по този начин, бихме могли да видим в тях отражението на една истина за българската социална действителност, настойчиво установявана от стратификационните изследвания от последното десетилетие – това, че голям брой български граждани се чувстват губещи от прехода. Ако приемем, че тъкмо това чувство е накарало респондентите да говорят така, можем да обясним неочакваните резултати от изследването приблизително така:

1. Респондентите придават изключителна тежест на икономическите неравенства, защото тъкмо те са възлови за стратификацията на съвременното българското общество;
2. Младите респонденти отговарят с нежелание как трябва да бъде, защото не изхождат от някаква нормативна картина на социалната стратификация. Те не изхождат от такава картина, защото предполагат, че държавата не се опитва да такава не бъде налагана, социалната стратификация би отразявала индивидуалните постижения, способности и заслуги;
3. Възрастните респонденти често са склонни да отричат разликата между капитализъм и държавен социализъм, защото никой от тези държавни строеве не е променил собственото им положение от гледна точка на социалната стратификация;
4. Респондентите често придават голямо значение на несправедливостта на приватизацията, защото това им дава възможност да изразят усещането си, че са изгубили от преразпределението на държавните богатства след 1989 г., и може би да изразят недоволството си от това;
5. Честотата на разсъжденията върху търпението на българския народ също може да бъде обяснена като отражение на недоволството, изпитвано от онези, които са изгубили от преразпределението след 1989 г. или са се оказали неспособни да се справят без държавната закрила в ситуацията на един свободен пазар;
6. Разделянето на очертаното от анкетната карта социално пространство на две може да бъде обяснено с това, че в българското общество все още не е формирана стабилна средна класа, която да запълни средата между малобройния елит и намиращото се в относително незадоволително положение множество.<sup>6</sup>

Независимо от привидната убедителност на тези обяснения обаче, бяхме принудени да се откажем от тях поради два сериозни недостатъка, вкоренени в самата логика на обясняването на казаното от респондентите като отражение на социалната действителност.

На първо място, да обясняваме казаното от респондентите по този начин означава да приемем, че те не знаят какво казват. Защото щом те говорят за социалната действителност, без думите им да могат да бъдат смятани за истината за тази действителност, щом тази истина остава скрита за тях, докато не им бъде показана от социолога, те не знаят истината за това, за което говорят, не знаят истинското значение на думите си и следователно не знаят за какво говорят.

---

<sup>6</sup> Тези обяснения отговарят на общата картина на социалната стратификация на българското общество, очертана например в [Тилкиджиев, 2002].

За да покажа, че в определени ситуации е нормално да не знаем какво говорим, ще го илюстрирам с допълнителен пример. Както е известно, лекарите също не виждат в казаното от пациентите истината за болестта и вместо това опитват да разпознаят в него симптомите на тази истина, скрита от самите пациенти, но видима за прозорливия лекарски поглед. Тъй като опитват да разчитат симптомите на по-дълбоката и истинна действителност на болестта, която кара пациентите да говорят, лекарите приемат, че те не знаят истинското значение на думите си и следователно в крайна сметка не знаят за какво говорят [Фуко, 1994: 133-42; Rancière, 1994: 54-8].

На второ място, понеже социолозите обясняват казаното от респондентите като отражение на социалната действителност, която остава скрита за самите респонденти, но може да бъде видяна през очите на науката, те всъщност рядко се оставят да бъдат изненадани. За да бъде обяснено по този начин, действителното значение на казаното от респондентите трябва да отговаря на научните описания на действителността, трябва да ги потвърждава, или в противен случай рискува да се окаже лишено от действително значение.<sup>7</sup>

Разбира се, тези недостатъци на конвенционалните обяснения не са безусловни. Тъкмо поради това обясняването на думи, поведение, тенденции като отражение на социалната действителност е здраво вкоренено в социологическото знание и е вършило, върши и ще върши отлична работа на поколения социолози.

Това, че тези обяснения третираят респондентите като празноглавци, които не знаят какво говорят, освен ако не казват това, което вече знае социологът [Гарфинкъл, 2005: 77-80], е по-скоро политически недостатък. То става недостатък, когато социалните учени опитват да преследват определена научна политика.

То става недостатък например когато социалните учени предпочитат изследвания, чиито резултати не можем да си обясним, или когато опитват да изследваме всекидневни знания, или когато опитат да подкопаем асиметричното разпределение на правото да се говори и знае истината, вградено в самите основи на модерната наука, или когато опитат да използват науката не като средство да се чуе собственият ни глас, а като средство да се чуят други гласове, по един или друг начин лишени от публичност, изобщо във всички случаи, в които не се опитват да знаем повече от респондентите, да установят между своите и техните знания онова асиметрично разпределение на истината, от което израства пастирската власт на модерната наука [Foucault, 2006:176-90; Rose, 2006:73-6].

Тъй като нашата научна политика е тъкмо такава, за нас третирането на респондентите като празноглавци е недостатък и за да избегнем този недостатък, се видяхме принудени да се откажем от конвенционалните обяснения на това, което ни казваха респондентите, когато отказваха да кажат как трябва да стоят нещата, пренебрегваха разликата между капитализъм и

---

<sup>7</sup> Това не означава, че учените никога не получават изненадващи резултати. То означава само, че – ако перифразирам Шютц – учените обичат изненади по малко, в онази умерена доза, която им позволява да знаят какво не знаят и да вярват, че дори сега да не са в състояние да обяснят едно или друго, то ще може да бъде обяснено в по-нататъшното развитие на науката, както и че с ненаучни средства то не може да бъде обяснено по-добре, отколкото го обяснява науката.

държавен социализъм, настояваха върху несправедливостта на приватизацията, върху това, че причината за сегашното положение е търпението, а не безсилието на хората, когато свеждаха социалните неравенства до двойното разпределение на икономически и политически капитал или разделяха социалното пространство на таблиците на две големи единства.

Решихме, че можем да обясним тези неочаквани резултати, без да ги третираме като отражение на някаква по-дълбока социална реалност, ако ги третираме като изкуства на говорене в смисъла на [Серто, 2002:104-6].

Да изследваме изкуствата на говорене, практикувани от респондентите, би следвало на първо място да приемем, че те знаят какво говорят и че знанието, на което се опират, не винаги е съзнание. Също както знанието, на което се опират художествените или всекидневните изкуствата то е по-скоро практическо знание, по-скоро знание как, отколкото знание какво.

На второ място, да изследваме казаното от респондентите като изкуство би означавало да се откажем да го обясняваме с това какво ги кара да говорят и вместо това да обясним как говорят.

Но за да обясним как, трябва да обясним не само техниките на говорене, но и рационалността на тези техники, техните стратегически и тактически ефекти, техните слабости и сили.

Да обясним това на свой ред би изисквало да изследваме начина, по който функционират тези изкуства на говорене в конкретни ситуации, да речем както опитахме да направихме ние, изследвайки ситуацията на социологическите анкети върху неравенствата.

Освен това да обясним как говорят респондентите по начин, разбираем за социолозите, би изисквало да го преведем на езика на социологията. Тъй като този превод, както всеки превод, не би могъл да казва същото, той би изисквал преди всичко да възпроизведем казаното от респондентите с езика на социологията, така че да предизвикаме сходни стратегически и тактически ефекти.

Водени от този светъл методологически идеал, опитахме да обясним неочаквани резултати, с които се сблъскахме, като ги преведем в термините на едно древно изкуство на говорене, което Фуко е описал под името дискурс на расовата война [Фуко, 2003:76-93]. Неговите основни черти могат да бъдат сведени до следното:

Дискурсът на расовата война представя обществото не като единство, а разделено на две. Така са описвали например английското общество онези предания, които са разказвали за потисничеството на норманите и тайната война, която англите и саксите продължават да водят срещу тях въпреки завоеванието.

Според подобни описания обществото е разделено на две от господството на една раса над друга. При това до средата на XIX в. расите рядко са дефинирани биологично. Те са били разграничавани по-скоро въз основа на различния език, произход, вяра, социален статус. Поради това като расова война са могли да бъдат описвани също и конфликтите между католици и протестанти, коренно население и заселници, богати и бедни.



Дискурсите на расовата война като правило описват това деление, за да го оспорят. Поради това те представят властта на господстващата раса като резултат на насилие (да речем изначалното насилие на едно завладяване).

Тъй като този акт на насилие на свой ред би могъл да бъде защитен с това, че е бил предизвикан или необходим, приблизително както се оправдават съвременните хуманитарни войни срещу неуспешни или бандитски държави, дискурсът на расовата война опитва да предотврати този контрааргумент, описвайки славата, благоденствието, правото, на които се е радвала подчинената раса преди насилието.

Но дори да се приеме, че властта на господстващата раса произхожда от насилие, тя може да бъде оправдана с това, че щом подчинената раса е предпочела да запази живота си, вместо да се съпротивлява докрай, тя в крайна сметка се е съгласила с нея. Дискурсът на расовата война опитва да предотврати този контрааргумент, описвайки непресекуващата съпротива на подвластните.

Тъй като тази съпротива лесно би могла да бъде представена като престъпление, нарушаване на закона, застрашаване на мира, дискурсът на расовата война се стреми да я оправдае, изобличавайки несправедливостта на съществуващия ред, установен от господарите, за да запазва и оправдава господството им.

Когато съпротивата е трудно доловима, тя бива описвана като тайна война, която продължава да се води скрито от господстващата раса или дори е временно прекратена, за да се съберат сили да бъде поведена отново. Понеже съществуването на такава тайна война лесно може да бъде оспорено, дискурсът на расовата война се стреми да я докаже, като напише историята ѝ, като създаде една контраистория, опровергаваща историята на господарите, която премълчава съпротивата.

Тъй като тайната съпротива би била лишена от смисъл, ако е обречена, дискурсът на расовата война неизменно описва идната победа, която ще премахне тиранията и ще възстанови справедливостта. Понеже тази победа би предполагала промяна в съотношението на силите, описанията ѝ като правило опитват да я обяснят със събуждането, събирането, въставането на подвластните.

Вероятно дискурсът на расовата война има древен произход. Но той става изключително популярен в епохата на ранната модерност, понеже позволява на подвластните, потиснатите, изключените да изискват справедливост, при това не като милост, оказвана им от господарите, а като право, което може и трябва да бъде защитавано с оръжие.

Революционните, националистическите и расистките дискурси на XIX в. произлизат от този дискурс на расовата война. Националистическите дискурси като правило обявяват победата на потиснатите, които сега се превръщат в господар на държавата, в нация, която трябва да бъде защитавана от непрекъснатата тайна война, която водят срещу нея бившите господари. Расистките дискурси опитват да ограничат възможностите дискурсът на расовата война да бъде използван като оръжие срещу господарите, дефинирайки воюващите раси със средствата на модерните науки за живота, така че да стане невъзможно да се говори за война между бедни и богати, силни и слаби,

завоеватели и завоювани. Революционните дискурси от трета страна дефинират потиснатите като нация или интерпретират расовата война като класова война.

При все това още през XIX в. бива изобретен метод, позволяващ дискурсът на расовата война да бъде овладян отвътре, така че да улеснява и усилюва управляването на населението. Този метод се състои в обявяването на победата на потиснатото множество в неговата война срещу потисниците. Тъй като е обявено за победител, сега множеството не може да претендира, че е потиснато. Тъй като е свободно, то не може да иска повече свободи. Тъй като е господар на самото себе си, то единствено е отговорно за положението си и не може да бъде недоволено от него.

Това експроприране на дискурса на расовата война го превръща в управленски език, който не позволява на множеството да говори срещу управлението, без да същевременно да иска усиляването му (защото щом то е устроено така, че да воюва с потисничеството, да се протестира срещу потисничеството означава да се иска повече управление).

В т.нар. развити общества, в хода на борбата с комунизма или капитализма, този процес на експроприране на дискурса на расовата война от управлението е бил дотолкова обхванат и успешен, че е довел до разпръсването му до това, което Лакло нарича демократични искания. Другаде, където експроприрането на този дискурс от управлението все още не е доведено до край, където то остава само частично, все още може да се издигат политически претенции срещу потисничеството посредством представянето на обществото като борба между потиснатото множество и потисническото малцинство (Лакло нарича този род политическа публичност популизъм [Laclau, 2005:157-72]).

Неочакваните резултати, на които попаднахме в хода на изследването, могат да бъдат обяснени, ако бъдат представени като опити да се възпроизведе дискурсът на расовата война с възможностите, които предлага една социологическа анкета.

От тази гледна точка въпросът за положението на определени социални групи в българското общество е позволил на респондентите да използват социалното пространство, очертано от таблиците, за да декларират, че българското общество е разделено на две по такъв начин, че множеството е подчинено на едно малцинство, в чиито ръце са съсредоточени политическата и икономическата власт.

Въпросът какво трябва да бъде положението на определени социални групи е позволил на респондентите да превърнат социалното пространство на таблицата в декларация, че не трябва да бъде, както е, че множеството не трябва да бъде подвластно на едно господстващо малцинство [Hardt, 2000:74-8].

Настояването върху централността на преплетения икономически и политически капитал е предпазвало тези две единства, на потиснатото множество и господстващото малцинство, от това да се разпръснат в множество сложни, разпръснати, преливащи, неясни социални групи.

Настояването, че независимо от държавния социализъм и капитализма винаги е било същото е позволявало на респондентите да представят това разделение между потиснатото множество и господстващото малцинство като по-устойчиво и дълбоко от политическите разделения, като основополагаща истина за политиката.

Нежеланието на младите респонденти да правят нормативни твърдения за това как трябва да бъде е произтичало от това, че за тях нещата винаги са били както сега и поради това са били лишени от онези опорни точки на миналото благоденствие или бъдещата победа, на които се опираха по-възрастните респонденти, за да обосноват нормативните си твърдения (рисувайки в думите им да бъде разчетена носталгия по социализма или национализъм).

Приватизацията е позволила на респондентите да посочат онзи момент на несправедливост, от който произлиза господството на сегашните господари. Обсъждането и осъждането на търпението на народа на свой ред е позволило да се говори за една бъдеща революция въпреки нейното отсъствие, въпреки нейната невероятност, като за нещо, което трябва да бъде.

Накратко, тези тактически употреби на езика, които самите ние опитвахме да изработим за своето изследване, са позволили на респондентите да издигат претенции, че са потиснати, възпроизвеждайки дискурса на расовата война въпреки експроприирането му от институциите на съвременното управление.

Издигането на претенции срещу потисничеството е позволило на респондентите да оспорят една специфична, невидима форма на власт, упражнявана чрез самото даряване на права, защита от потисничеството, грижа за живота на населението.

Недостатъкът на този начин на оспорване, разбира се, се състои в това, че той остава невидим за социолога, защото самите механизми на производство на социологическо знание не му позволяват да види в поведението на респондентите друго освен обърната форма на едно социологически приемливо описание на социалната действителност (приблизително по начина, по който Лакан е предполагал, че бива преобърнатата формата на онези социално приемливи съобщения, в които биват кодирани несъзнавани искания).

Независимо от тази слабост обаче, или може би тъкмо поради нея, описаното изкуство на говорене е позволило на респондентите да превърнат езика на социалните неравенства, който ги карахме да говорят, в политически език, изразяващ онези смътни, настойчиви, неотстраними искания да бъде друго, от които някога са израствали революциите.

Трябва да призная, че това заключение не ни удовлетвори, защото самите ние не очакваме и не се надяваме на революции. Но то все пак ни остави утехата, че изследвайки изкуството на респондентите, се оказахме способни да видим постижения там, където общоприетите социологически обяснения бяха склонни да виждат поражения.

#### ЛИТЕРАТУРА

- Гарфинкъл, Х.** 2005. *Изследвания по етнометодология*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Дал, Р.** 2006. *Демокрацията и нейните критици*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Митев, П.-Е.** 2002. Динамика на бедността. В: Селени, И. (съст.) *Бедността при посткомунизма*. С., Изток-Запад.
- Райчев, А., К. Колев, А. Бунджолов, Л. Димова.** 2000. *Социалната стратификация в България*. С., ЛИК.
- Селени, И.** 2002. Бедност, етничност и джендър в преходни общества. В: Селени, И. (съст.) *Бедността при посткомунизма*. С., Изток-Запад.
- Серто, М.** 2002. *Изобретяване на всекидневието*. С., ЛИК.
- Стоилова, Р.** 2004. Индивидуализирани неравенства. *Социологически проблеми*, № 1-2, с.183-200.

- Стоилова**, Р. 2001. *Неравенства и общностна интеграция*. С., ЛИК.
- Тилкиджиев**, Н. 2004. Новите посткомунистически йерархии: “блоковото” разделяне и статусният ред. *Социологически проблеми*, № 1-2, с.76-98.
- Тилкиджиев**, Н. 2002. *Средна класа и социална стратификация*. С., ЛИК.
- Фуко**, М. 1994. *Раждање на клиниката*. С., УИ “Св. Кл. Охридски”.
- Фуко**, М. 2003. *Трябва да защитаваме обществото*. С., ЛИК.
- Христов**, Т. 2007. *Социалното легитимиране на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.* С., Извор.
- Bourdieu**, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. New York, Routledge.
- Corbin**, J., A. **Strauss**. 1990. Grounded Theory Research – Procedures, Canons and Evaluative Criteria. *Qualitative Sociology*, N 13 (1).
- Crompton**, R. 1998. *Class and Stratification*. London, Polity.
- Foucault**, M. 2006. “Omnes et Singulatum”: Toward a Critique of Political Reason. In: Rajchman, J. (ed.) *The Chomsky – Foucault Debate on Human Nature*. New York: The New Press, p.172-210.
- Hardt**, M., A. Negri. 2000. *Empire*. Harvard UP.
- Laclau**, E. 2005. *On Populist Reason*. Verso.
- Rancière**, J. 1994. *The Names of History: On the Poetics of Knowledge*. Minnesota UP.
- Rose**, N. 2006. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-first Century*. Princeton UP.
- Strauss**, A. 1984. *Qualitative Analysis in Sociology: Grounded Theory Methodology*. Hagen.